

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

137:3 • 2017

Historiskt perspektiv på undervisningen i moderna språk i Stockholm

EVA HELEN ULVROS*

Lunds universitet

Peter Bernhardsson, *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880*, Acta Universitatis Upsaliensis (Uppsala: Uppsala universitet 2016), 256 s.

Syfte, metod och källor

I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880 är en avhandling i utbildningssociologi med ett historiskt perspektiv av Peter Bernhardsson. Avhandlingens syfte beskrivs i inledningen: "att ge en ny bild av undervisningen som samhällsfenomen under perioden 1800–1880, med fokus på att karaktärisera det skiftande förhållandet mellan privat och offentlig undervisning under perioden" (s. 14). Peter Bernhardsson anknyter till didaktikhistorikern Harry Radford som framhållit värdet i att undersöka språkundervisningen utifrån mer övergripande perspektiv. Bernhardsson förklarar: "Till skillnad från många tidigare studier, och i direkt anslutning till Radfords tanke, är avsikten i denna avhandling att använda den moderna språkundervisningen som en prisma för att belysa mer övergripande processer inom 1800-talets undervisning." (s. 15) Författaren framhåller att det finns betydande forskning om den offentliga undervisningen, men den privata har studerats mindre och ofta som ett förstadium till den offentliga. Historieskrivningen har haft en statscentrerad utgångspunkt. Den generella bilden har varit att privat och offentligt varit skilda perioder inom utbildningens historia. Gränserna har dragits vid tillkomsten av olika skolreformer då de moderna språken efterhand getts större utrymme i den offentliga undervisningen. I inledningen presenteras forskningsläget och på sidan 21 syftet än en gång: "Denna avhandlings syfte står alltså i kontrast till den etablerade bilden om en övergång från privat till offentlig undervisning som

* Professor i historia; fakultetsopponent

reproducerats i både internationell och svensk forskning, inte minst i studiet av språkundervisningens historia." Bernhardsson anknyter till den amerikanska forskaren Nancy Beadie som pläderat för att undersöka förhållandet mellan den privata marknaden och den offentliga undervisningen utan att se det privata som ett förstadium till det offentliga.

Som analysredskap används begreppet undervisningsstruktur, med fokus på relationen privat och offentligt. Offentlig undervisning definieras som den som organiserades av statsmakten, eller av den lokala myndigheten på uppdrag av statsmakten. Övrig undervisning betraktas som privat. Avhandlingens huvudfråga lyder: Vad kännetecknade tidens undervisningsstruktur och hur förändrades denna avseende relationen mellan privat och offentlig språkundervisning under perioden 1800–1880? De språk som står i fokus är tyska, franska och engelska.

Avhandlingen operationaliseras i tre olika temata. Det första handlar om undervisningens organisation, om utbudet av undervisning i moderna språk i offentliga skolor och på den privata undervisningsmarknaden. Nästa tema handlar om aktörerna, närmare bestämt lärarna. Vilka var de? Det tredje temat kallas undervisningens praktik. Hur såg undervisningens praktik ut? Vilka språkliga kompetenser ansågs viktiga i undervisningen? Vilka metoder användes?

Avhandlingens geografiska undersökningsområde är Stockholm. Staden är tillräckligt stor för att erbjuda en större undervisningsmarknad och ett bredare spektrum av material. Myndigheten Kungliga Direktionen för Stockholms stads undervisningsverk har genererat ett stort källmaterial. Övriga källor är redogörelser för skolornas verksamhet, inlägg i den offentliga debatten, annonser i pressen och mantalsuppgifter om enskilda lärare. I begränsad omfattning har även privatbrev och självbiografiska skildringar studerats.

Sammanfattning

I kapitel 2 skildras kontexter för språkundervisningen i Stockholm under 1800-talet. Tre faser kan urskiljas i utvecklingen av stadens offentliga skolväsen: den första fasen 1800–1820 kännetecknades av brist på systematisering, den andra fasen 1820–1850-talet präglades av större samordning, och den sista fasen, 1850-talet–1880, utmärktes av nya skolordningar då läroverken gav samma undervisning fast för olika åldrar. Gradvis växte en reallinje fram med undervisning mer inriktad mot det praktiska livets behov, parallellt med den traditionellt klassiska undervisningen med latin som ett kärnämne som fanns kvar. För flickundervisningens del ser vi en tydlig institutionalisering i form av fler privata flickskolor som ägde bestånd över längre tid med mer fastlagt undervisningsinnehåll.

I kapitel 3 börjar den empiriska undersökningen av organisationen av undervisningen. Analysen visar att de moderna språken hade en framträdande plats både i den offentliga och den privata undervisningen. Båda formerna existerade parallellt under perioden. Privatundervisningen tycks ha expanderat fram till mitten av seklet och först därefter minskat. Kring 1850 ser vi en markant ökning av moderna språk i det offentliga läroverket. Under 1800-talets förra del var den lokala marknaden viktig för både den offentliga och den privata undervisningen, och efterfrågan styrde delvis utbudet. Från cirka 1850 kom den offentliga undervisningen tydligare under statsmakens kontroll. Resultaten från den privata undervisningsmarknaden visar att eleverna hade en mer heterogen bakgrund mot vad man tidigare trott. Skillnader fanns också mellan pojkar och flickor. För flickorna var franskan genomgående det dominerande språket medan det för pojkarna var ett mer jämbördigt förhållande mellan tyskan och franskan. För båda könen kom engelskan att bli viktigare efterhand.

Kapitel 4 undersöker vilka språklärarna var. Flera hundra personer var verksamma i Stockholm och majoriteten var privata lärare och lärarinnor. Från seklets mitt urskiljs en expanderande skara lektorer och adjunkter i moderna språk anställda i de offentliga läroverken. Vi ser framväxten av en lärarprofession, tydligt avskild från prästerna som ofta bedrev undervisningen i början av 1800-talet. Påfallande är variationen bland språklärarna på den privata marknaden, där många bara hade yrket som en tillfällig syssla. Många var invandrare som undervisade i sitt modersmål. Proportionen invandrare/infödda var ganska konstant under seklet, likaså proportionen mellan de lärare som ägnade sig åt yrket en kort tid kontra dem som undervisade flera decennier. Däremot urskiljs en markant skillnad gällande lärarnas erfarenheter av andra yrken: det tidiga 1800-talets lärare hade kopplingar till många yrken, flera var ämbetsmän och militärer, vilka senare försvann från yrket. Samtidigt hade allt fler lärare kopplingar till handelsverksamhet. Det minskade antalet privata språklärare åtföljdes av en homogenisering bland språklärarna i slutet av perioden avseende bakgrund och meriter. Förändringarna gällde inte lärarinnorna. De hade fortsatt en mer brokig bakgrund och olika typer av meriter, och språklärarinnorna ökade efterhand i antal. Fler skaffade sig formella meriter och undersökningen ifrågasätter bilden av 1800-talets kvinnliga språklärare som motvilliga amatörer. Två distinkta grupper av språklärare utkristalliserades: de offentliganställda språklärarna och de privata, där offentliga lärare även kunde verka i det privata, men inte tvärtom. Båda dessa lärartyper undervisade i den expanderande flickskolan, och kan ses som ett tecken på flickskolans gradvisa inträde i den offentliga sfären.

Kapitel 5, som handlar om undervisningens praktik, visar att den pri-

vata undervisningen lade stor vikt vid muntliga färdigheter. Från och med 1830-talet märks också en tydligare inriktning inom det privata mot handelns behov. Tre huvudsakliga funktioner noteras i analysen: språk som muntligt och skriftligt kommunikationsmedel, språk som social markör samt språk som nödvändig färdighet inom utrikeshandeln. Dessa behov var centrala för den privata undervisningen. Den offentliga undervisningen i början av perioden präglades också av övningar i muntliga färdigheter. Från seklets mitt, samtidigt som den offentliga undervisningen blev mer centralstyrd, märks en tydligare likriktning av denna. Den offentliga undervisningen kom i högre grad att fokusera på grammatik, översättning och litteratur. De moderna språken påverkades av metoderna inom undervisningen av klassiska språk, där grammatikstudier betraktades som intellektuell och nyttig träning för att utveckla elevernas tankeskärpa. Undervisningsmetoderna kom att anpassas efter läroverkens sociala funktion, och betoningen av grammatikstudier kunde vara ett sätt att legitimera de moderna språkens position som intellektuellt verktyg, utöver en muntlig färdighet. Under seklets andra hälft kan den privata undervisningen snarare betraktas som ett komplement som tränade muntliga färdigheter, än en konkurrent till den offentliga.

Det avslutande kapitlet, som studerar undervisningen i privat och offentligt, lyfter fram att privat och offentlig undervisning existerade sida vid sida och påverkade varandra i ett samspel. Under seklets senare hälft distanseras den offentliga undervisningen mer från den privata, genom utvecklingen av en lärarkår inom den offentliga undervisningen där formella meriter betydde mer, vilket inte var fallet för privatlärarna. Den offentliga undervisningen betonade också grammatikstudier, till skillnad mot den privata som lade mer vikt vid muntliga färdigheter. Resultaten nyanserar tidigare forskning om offentliga läroverk kontra privata flickskolor. Skillnaderna mellan dem kanske snarare kan knytas till sfärerna privat och offentligt än till kön. Under 1800-talets senare hälft kan privatundervisningen inte längre betraktas som konkurrent till den offentliga, utan som ett komplement, och samspelets karaktär har ändrats till en offentlig dominans. En förklaring är statsmaktens ökande ingripande i det offentliga skolväsendet. Formella meriter blev viktigare och den offentliga skolan uppnådde en form av monopolställning. Utvecklingen knyts också till borgerlighetens framväxt och dess krav, som kolliderade med den traditionella offentliga utbildningen där latinet dominerat starkt, vars värde ifrågasattes. Borgerlighetens behov av mer praktiska färdigheter påverkade även det offentliga undervisningsutbudet mot inrättandet av en reallinje i läroverken och fler timmar ägnades åt moderna språk. Avhandlingen vill visa hur förändringarna i undervisningen i moderna språk kan relateras till samhällsförändringarna i stort.

Diskussion om syfte, teori och metod

Det finns en viss oklarhet i avhandlingens syftesformulering. I inledningen framhåller Bernhardsson: "Till skillnad från många tidigare studier, och i direkt anslutning till Radfords tanke, är avsikten i denna avhandling att använda den moderna språkundervisningen som en prisma för att belysa mer övergripande processer inom 1800-talets undervisning." (s. 15) Gör Bernhardsson detta? Han anknyter i sitt sista kapitel förtjänstfullt till övergripande processer i samhällsomvandlingen under perioden, såsom statsmaktens ökande ingripande i det offentliga skolväsendet, en ökad organisatorisk samordning av olika skolformer och en ökad standardisering av undervisningen, samt den växande betydelsen av formella utbildningsmeriter, men större delen av det kapitlet sammanfattar hans empiriska resultat. Inte förrän på näst sista sidan står det: "Det offentliga läroverkets ursprung inom kyrkan hade gett religionen och de klassiska språken en total dominans inom den offentliga undervisningen. Till följd av borgerskapets eller medelklassens ökade betydelse i samhället förändrades detta under 1800-talet genom att reala ämnen, bland dem de moderna språken, fick större utrymme. I denna process blev latinets dominans och dess förmenta värde i undervisning och samhälle ifrågasatt." (s. 200) Är inte detta en grundläggande förklaring till de moderna språkens allt starkare ställning inom utbildningsväsendet, och genombrottet för reallinjen i läroverken? Att marknaden och dess behov ändå styrde, till exempel handelns behov av språkkunniga anställda? I analysen lyfts också handelns ökade inflytande fram över vilka språk som borde läras ut. Är det inte trots allt undervisningen i moderna språk, offentligt och privat, som är i fokus och övergripande processer inom språkundervisningen, snarare än övergripande processer i undervisningen rent allmänt under 1800-talet? Bernhardsson undersöker inte undervisningen i andra ämnen. Diskussionen om det meritokratiska samhällets framväxt hade gärna kunnat ta större plats, ett expanderande behov av ett formellt betygssystem för att sälla fram lämpliga begåvningar för olika poster, när inte börd eller släktskap längre fällde avgörandet.

Peter Bernhardsson presenterar inte uttryckligen ett teoretiskt perspektiv, men det framgår att dikotomin privat-offentligt är den teoretiska utgångspunkten för avhandlingens, samt Nancy Beadies och Harry Radfords forskning och hypoteser. Detta hade kunnat tydliggöras mer. Bernhardsson återkommer i slutkapitlet till Beadie och Radford, och begreppen privat och offentligt är genomgående den röda tråden. En invändning rör jämförelsen med Beadie. Bernhardsson redogör för Beadies tes att utbildningshistoriker bör "lämna det dominerande narrativet om en tydlig övergång från privat till offentligt undervisning" och i stället utgå från "förhållandet mellan den privata marknaden och den offentliga undervisningen" (s. 20). Men Beadie

utgår från en amerikansk kontext och den skiljer sig från den svenska. Redan när de 13 kolonierna frigjorde sig inskrevs i konstitutionen en stor självständighet för de olika delstaterna. Som vi vet har privata initiativ varit starka i USA, och staten har haft en mindre roll som styrande aktör än i Sverige. En jämförelse mellan USA och Sverige är inte oproblematisk. Här hade en fördjupad diskussion varit relevant.

En annan fråga gäller metoden, närmare bestämt det tredje området som granskas, undervisningens praktik. Bernhardsson skriver: "Med få undantag har studier av språkundervisningens historia motiverats av ämnesinterna syften såsom att belysa sentida metodologiska spörsmål eller att stärka den samtida språklärarkåren." (s. 15) Hans undersökning skiljer sig från dessa genom att syftet ser annorlunda ut, framhåller han. Men, när Bernhardsson undersöker hur undervisningen bedrevs i praktiken, vilket görs i det tredje temat, är det då inte just metodspörsmål som studeras? Hur undervisningen i praktiken gick till?

Språkens ställning

Avhandlingen poängterar att den lärda skolans undervisning var inriktad på teologi och de klassiska språken och att latinet nästan enbart hade en funktion inom den kyrkliga sfären. Skolan hade sitt ursprung i kyrkan. Min invändning är att latinet i ännu högre grad var vetenskapens språk, medicinens och biologins språk, och delvis är det än i dag i naturvetenskapen. Avhandlingar skrevs på latin till mitten av 1800-talet. Det kan i minst lika hög grad förklara latinets starka ställning i läroverket. I *Striden om latinväldet* av Olof Wennås, som refereras i avhandlingen, står det: "Realisten hade nämligen dåliga framtidsutsikter så länge klassisk bildning fordrades av nästan alla, som skulle avlägga någon ämbetsexamen vid universiteten."¹ Detta var 1870. I den protestantiska kyrkan framhävs vikten av folkspråket och redan i mitten av 1500-talet fanns Bibeln på svenska. Detta motsäger tesen om latinet som huvudsakligen kyrkans språk. Diskussionen om "latinherraväldet" kunde med fördel breddats till att inkludera universiteten och vetenskapssamhället under 1800-talet.

En fråga gäller franskans ställning, där det finns oklarhet i vissa resonemang. På några ställen lyfter Bernhardsson fram motstånd mot undervisning i franska som "uttryck för en social eller politisk motvilja mot allt franskt under 1800-talets början" (s. 70). På andra ställen framhävs emellertid det motsatta, en stark ställning för franskan, särskilt för flickornas del men även i flera skolor för pojkar. Bernhardsson skriver med hänvisning

1. Olof Wennås, *Striden om latinväldet: Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet* (Uppsala 1966) s. 304.

till den tyske forskaren Konrad Schröder: "Medan den franska och aristokratiska salongs-kulturen tidigare imiterats, blev den i det nya borgerliga samhället komprometterad. Där ställdes salongs-konversationens tomma fraser mot den borgerliga offentlighetens kritiska resonemang och valet av språk, liksom sättet detta undervisades på, drogs in i formeringen av ett nytt klassmedvetande." (s. 70) Här hänvisas till tyska förhållanden, vilka inte självklart gällde för Sverige. Vi fick en kungafamilj från Frankrike i början av 1800-talet, vilket gör påståendet om franskans vacklande ställning lite märklig. Det är troligt att animositeten mot allt franskt var starkare i det av Napoleon ockuperade tyskspråkiga områdena än i Sverige vid samma tid.

Sammanfattande omdöme

Trots vissa anmärkningar är Peter Bernhardssons *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880* en mycket välskriven avhandling som på ett intressant sätt problematiserar relationen mellan privat och offentlig undervisning under 1800-talet. Den är väl genomarbetad och resultaten vilar på en grundlig genomgång av ett omfattande källmaterial. Ett väsentligt resultat är förekomsten av välutbildade lärarinnor som frivilligt valt yrket och inte tvingats därtill av försörjningsskäl. De egna resultaten flätas förtjänstfullt samman med tidigare forskning, och här finns en god anknytning både till det nationella och det internationella forskningsläget. Peter Bernhardsson visar tydligt att den privata undervisningen hade en stark position under hela seklet, även om dess betydelse, särskilt för pojknas del, successivt minskade. Metoden att analysera de moderna språken i temana organisation, lärare och praktik är lyckad och väl genomförd. Bilagan i slutet med de identifierade språklärarna är värdefull. Avhandlingen är ett viktigt bidrag till ämnet undervisningshistoria.